

УДК 821.161.2 – 1.09:81'3 – 43.612.2 І. ФРАНКО

Т.С. Пемпуть,
аспірант

(Львівське відділення Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАНУ)

МЕТАФОРА: ТЕОРЕТИКО-ЛІТЕРАТУРНИЙ АСПЕКТ

Предметом статті є розуміння терміна "метафора" в різних наукових галузях: філософії, мовознавстві, психології і літературознавстві. Відзначено роль і місце метафори в сучасній науці.

Лавиноподібний потік робіт про метафору, особливо протягом останніх десятиліть, пов'язаний з усвідомленням її ролі в процесах смислотворення, і в основному складається з описів метафоричних конструкцій в різних сферах культури (зокрема науки, музики, риторики, політології, математики). Однак і сьогодні дослідники намагаються конкретизувати, з'ясувати той чи той аспект термінологічного визначення цього тропу. При всій різноманітності тлумачень метафори всі вони походять з аристотелівського визначення: "Метафора – це перенесення поетичного імені або з роду на вид, або з вида на рід, або з вида на вид, або за аналогією".

В широкому культурному полі розуміння метафори присутнє в лінгвістиці, філософії, психології, літературознавстві.

Існуючі концепції метафори М.В. Куглер [1] розділяє на теорії заміщення і теорії предикації. Обидва підходи доповнюють один одного.

Перша група теорій метафори розглядає її в якості формули заміни слова, лексеми, концепту, імені (номінативної конструкції) або "уявлення" іншим словом, лексемою, концептом, поняттям або контекстуальною конструкцією ("світильник розуму", "очі – дзеркало душі", "сила слова").

Друга група теорій стосується до методичної ідеї "семантичної аномалії" або "парадоксальної предикації". Таке трактування метафори робить акцент на прагматичі метафоричного конструювання, мовної або інтелектуальної дії, акцентує функціональний сенс використовованого семантичного зближення або об'єднання двох значень ("дзеркало дзеркалу сниться", "в пам'яті у гостях", "біди сумують без нас").

Чи не найбільшу увагу приділяють метафорі філософи, мовознавці, психологи. Торкнемося окремо розуміння метафори у кожній з цих галузей.

Проблема філософського трактування метафори присутня в працях Х. Ортеги-і-Гассета, П. Рікера, О. Лосева, О. Фрейденберг, Е. Соловей та ін. На думку Ю. Тимошенка, "у рамках філософського дискурсу метафора здебільшого розглядається в контексті проблем пізнання та мови" [2: 32]. Щодо осягнення метафори в мовній репрезентації – тут акцентується закоріненість тропів у самій структурі мови, їхня схильність до творення переносності значень. П. Рікер, чільний представник сучасної феноменології та онтологічної герменевтики, постулює, що людський досвід має яскраво виражений мовний (символічний) характер. І цю символічну функцію найповніше репрезентує метафора, значення якої постає через конфлікт у фразі. Метафора притаманна творчій свідомості загалом – такого висновку доходить П. Рікер [3]. На розумінні метафори як "знаряддя мислення, форми наукового мислення" наголошує Х. Ортега-і-Гассет. Метафора, на думку філософа, служить тим знаряддям, за допомогою котрого поету вдається досягнути найвіддаленіших ділянок нашого концептуального поля. Об'єкти, що є близькими до нас, легко досягаються, відкривають думці доступ до далеких понять. Метафора ніби продовжує "руку" інтелекту. Ортега-і-Гассет підсумовує, що "метафора розширює кордони мислення" [4: 71].

Про закоріненість метафори в поетичному мисленні, зокрема у первісному міфологічному мисленні, говорить О. Фрейденберг. Метафора є своєрідною перехідною ланкою між образом і поняттям. Вона не ототожнює об'єкти через ототожнення їхніх "властивостей", а дає змогу літературними засобами встановлювати подібність предметів, залишаючи їх тотожними собі, працюючи лише на рівні подібності властивостей. Те, що раніше розумілося як ритуальна, тотемістична та міфічна (генетична) тотожність, на рівні метафори стає лише тотожністю ілюзорною. Метафора "передає конкретність так, що вона обертається на своє власне іно-мовлення, тобто на таку конкретність, що виявляється абстрактним та узагальненим новим смислом" [5: 235.] Такі тотемічні класифікації, на думку Є. Мелетинського, можливі завдяки відомому "метафоризму" міфопоетичної думки, що здатна представляти соціальні категорії і відношення за посередництвом "образів" з природного середовища і навпаки "зашифрувати" природні відношення соціальними [6: 232]. Тезу про взаємототожність поетичних образів і міфу продовжує філософ Е. Кассіер. На оригінальності, несподіваності метафори наголошує О. Лосев. "Метафора не вказує ні на який інший предмет, окрім себе. Вона вже сама по собі є предметом самодостатнім і достатньо глибоким, щоб його довго розглядати і в нього вдумуватися, не переходячи ні на які інші предмети" [6: 156].

Таким чином, у філософському аспекті метафора, пов'язуючись з ігровим первнем, з міфом, специфікою пізнання світу, тлумачиться як важлива форма проникнення у внутрішню природу і суть речей. Вона безпосередньо відображає структуру осмислення, людський досвід, що втілений в метафорі у символічній формі. На думку М. Хайдеггера, "мова – це дім буття людини", а оскільки, метафора є певною символічною мовою (за Рікером), вона є складовою символічного світу людини. Окрім того, пізнавальні можливості метафори представляються оптичною метафорою (метафорою дзеркала) та метафорою сновидіння [7, 8].

Таким чином, метафору у філософському дискурсі розуміють як специфічну особливість мислення, що реалізується в мові через символічні концепти, що часто існують на рівні ядерних (архетипних) метафор.

Система знань про метафору закріпилась і в психології. Проблема психологічного трактування метафори присутня в працях З. Фрейда, Г. Блума, В. Ротенберга, І. Вачкова, Д. Гордона, А. Ваганова та ін.

3. Фройд пов'язував її із сферою несвідомого, зокрема з дотепністю як видом душевної діяльності, спрямованим на отримання задоволення, котре випливає з економії психічної енергії [9]. Метафора схоплює схожість між несхожими поняттями, втілює контрастність уявлень, виявляє "сене у безглузді". За Фройдом найархаїчнішою метафоричною формою втілення несвідомого є сновидіння. Саме у сні приховані думки і бажання реалізуються у символічних формах – метафорах і метоніміях. Психологічне пояснення тяжіння до метафоризму пропонує американський дослідник Г. Блум. Спираючись на психоаналіз З. Фрейда, він ототожнює метафору з сублімацією. За Г. Блумом, метафора переводить ім'я на інший об'єкт, подібно до того, як сексуальність переноситься на мислення – інтелектуальну діяльність і мистецтво, внаслідок чого виникає новий троп. Зовнішнім у цьому тропі є подія, а внутрішнім – сексуальність.

Метафору в поетичному тексті Г. Блум називає захистом від буквального значення слова – різновиду смерті творчої особистості. Страхом творчої смерті вмотивовує дослідник несвідоме прагнення поета до оригінальної тропеїчної образності, бо саме через неї той чи той митець відокремлює себе від інших поетів [10: 214]. Таким чином, метафора служить засобом індивідуального вираження творчої суті митця.

На думку І. Маноха, табуїстичні за своєю природою метафоричні прийоми можуть використовуватись з різною метою: щоб облагородити реальний об'єкт, щоб "полити його брудом", висміяти, щоб компенсувати відсутність інших пояснювальних засобів. Тепер метафора намагається вивільнитись від поза поетичних, або реальних, покровів. Мова йде про те, що метафора прагне стати реальністю, стати на один щабель з поняттям або навіть перевершити його в можливості відбивати реальність [11: 37]

Можливість використання метафори в психотерапевтичних цілях вчені зрозуміли зовсім недавно. Після З. Фрейда, як зазначає І. Вачков, в межах психоаналітичного підходу з'явилися концепції К.-Г. Юнга та Е. Берна, які розкривали роль казкових метафор в людському житті і запропонували психотерапевтичні технології з використанням метафор (гіпнотерапія з використанням метафор, символ-драма, імаготерапія, робота зі скерованим уявленням, позитивна терапія Пезешкіна, казкотерапія і под.). Відомий сучасний психотерапевт Леонід Кроль, говорячи про використання метафор під час гіпнозу, дотепно зауважив: "терапевтична метафора – це не стільки порівняння, скільки іскра, що виникла від зіткнення двох реальностей. Вона як спалах освітлює суть двох сфер: словесної і невербальної, реальної і уявної, свідомої і несвідомої. Так викреслюється іскра сенсу, іскра розуміння" [12: 65]. В останні роки особливу увагу приділяють метафорі такі напрямки психологічної науки як нейро-лінгвістичне програмування (НЛП) та гештальт-теорія. Трактуюванню метафори в світлі гештальт-підходу присвячена праця В. Ротенберга "Мозок. Стратегія півкуль". Виходячи з відомої тези про функціональну асиметрію півкуль головного мозку, дослідник говорить про явище синестезії, суть якого полягає в тому, що творчі люди володіють цікавою властивістю – бачити, наприклад, кольори, коли вони дивляться на букви або цифри чи слухають музику (т. з. "кольоровий слух" був у композиторів М. Римського-Корсакова і О. Скрибіна, сильною формою синестезії володів В. Набоков). Ротенберг висловлює припущення, що процеси, подібні до синестезії, можуть лежати в основі нашого розуміння метафори як такої і бути надзвичайно важливими для творчості. Сьогодні можна говорити без перебільшення: ні один психотерапевтичний напрямок не обходиться без використання метафор. Оскільки метафора є втіленням прихованих сенсів, мова метафори є символічною мовою людського спілкування і одним з важливих засобів мистецтва, зв'язною ланкою між різними семантичними просторами (в когнітивному аспекті), вона вводить в дію приховані механізми несвідомого, використовуючи архетипні елементи, то простір для залучення метафори з метою психологічного впливу є надзвичайно широким.

В сучасній мовознавчій науці яскраво проявляється тенденція використовувати метафору в різних напрямках: семіотичі, психолінгвістичі, соціолінгвістичі, когнітивному мовознавстві, структурній лінгвістичі і, звичайно, стилістичі. Дослідження мовної метафори присутні у працях Ю. Левіна, Б. Плотнікова, С. Кураша, Н. Арутюнової, В. Григор'єва, В. Гака, Н. Черкесової, І. Арнольда, Г. Складєвської, І. Толочина, В. Борисова, Р. Якобсона, Дж. Лакофа, М. Джонсона та ін. Мовознавці виробили ряд теоретичних підходів до розуміння метафори. До них належать: інтерпретаційна модель (Г. Гадамер, С. Аверинцев, Е. Добренко, О. Староселець, Н. Крюкова, К. Томашевська та ін.), герменевтична модель (Г. Гадамер, І. Соловйов, П. Рікер), лінгвоаксіологічна інтерпретація метафори (Р. Розов, Л. Альберті, А. Баранов, В. Карасик, І. Дубровіна, Д. Девідсон), інтерпретація метафор в лінгводидактиці і теорії перекладу (Н. Жинкін, Е. Верещагін, В. Костомаров, Аверіна, Караулов, Ж. Ладміраль, Т. Борисова), лексикографічний підхід (У. Вейнрех, Ф. Растьє, Г. Складєвська, Ю. Аפרесян) [13].

Для когнітивного напряму сучасної мовознавчої науки характерне розуміння метафори не лише як лінгвістичний, а як ментальний факт, що концептуалізує нашу картину світу [14: 14]. Особливо цікавим в цьому аспекті є підхід до метафори, що його запропонували в 80-х роках Дж. Лакоф і М. Джонсон у своїй знаменитій монографії "Метафори, якими живемо". Він отримав назву концептуального аналізу. Основні положення цього підходу полягають у тому, що метафора відноситься не до рівня мовної техніки, а до рівня мислення і діяльності. Людський досвід виступає основою для творення метафоричних концептів. Суть метафори полягає в розумінні і досвідному переживанні одного роду речей в термінах іншого (наприклад, метафора "суперечка – це війна". В цілому виникає переконлива картина метафоричної систематики, яка ясно показує наш спосіб мислення і поведінки в ситуації суперечки, що реалізується в повсякденному дискурсі). Концептуальна система мови вміщує універсальний і національний (ідіотетичний) компоненти.

У полі зору лінгвістів поряд із рутинними (мовними) й індивідуальними (художніми) перебувають так звані ядерні (кореневі, базові, фундаментальні, архетипні) метафори, які розщеплюються і за аналогією і асоціаціями між різними групами понять творять дрібніші метафори і різновиди метафор. Семантичне поле метафори тісно пов'язане з національно маркованими образними картинками світу, онтологічними моделями світу. На думку

Ю.Тимошенка, *"Архетипна метафора як релікт універсально-колективних первнів людської психіки та образ етноміфологічного канону має значно вищий ступінь функціональності в художньому тексті, ніж індивідуально-контекстуальний троп, бо вона володіє потужним сугестивним зарядом – інтенцією вражати, навіювати, захоплювати"* [2: 31]. Подібну тезу про індивідуальну самоцінність метафори висловив О. Лосєв. Важко не погодитись з такими міркуваннями, оскільки саме базові (архетипні) метафори створюють сталі образні константи, що проходять часом через усю поетичну творчість митця і стають символічною основою художнього світу. Майстерність художника слова полягає у творенні власного неповторного образного сенсу, який він відкриває у базовій метафорі або через її присутність, і через це сам реалізується в тексті.

Поступове варіювання асоціативного поля метафори дозволяє говорити про семантичне зближення метафори і міфу. На такому зв'язку наголошує О. Фрейденберг, пов'язуючи метафору з давніми ритуалами прийняття їжі, семантикою жертвоприношення, смерті, відродження, однак те, що метафора і міф близькі за своєю семантичною суттю ще раніше стверджували О. Веселовський [15], О. Потебня [16], Л. Виготський [17]. Мова міфологічного періоду була наскрізь метафоричною, тому метафора мала світоглядне значення у розумінні світу, була відображенням реальності на певному етапі сприйняття.

Цікаво, що саме мовознавці вперше провели термінологічне розмежування метафори на мовну і художню. Ідею протиставлення художньої і поетичної мови розробив Б. Ларін. Суть цього відокремлення у тому, що мова художньої літератури, окрім реального і логічного змісту, має ще й естетичний об'єкт. Сугестивність тексту і взаємозумовленість всіх його елементів визначають характер метафори в мові художньої літератури – її багатовимірність відрізняє від мовної метафори. Таке розмежування є принципово важливе для науки про метафору, оскільки, таким чином, окреслюються семантичні межі – об'єктом дослідження у мовознавстві є, в основному, мовна метафора, метафоричне поле, набір сем і т.д.

Метафора в лінгвістичних працях є дієвою когнітивною моделлю. Вона здатна висвітлювати і затемнювати різні сторони об'єкта, вона складна і багатогранна, допомагає виявити не тільки універсальні, а й національні аспекти мислення.

Можемо стверджувати, що такий багатий доробок досліджень свідчить про формування нового напрямку – лінгвометафорології, що дозволить уніфікувати різноманітність у системі тлумачень метафори і систематизувати існуючі інтерпретаційні підходи, здійснити опис способів і джерел творення метафор як у мовній практиці спілкування, так і в літературній творчості.

Сучасне розуміння метафори в літературознавчому аспекті здобуло помітні теоретичні досягнення. В українській літературознавчій науці це, зокрема, монографія Б. Іванюка "Метафора і літературний твір". У своїй книзі Б. Іванюк намагається простежити еволюцію теоретичних підходів щодо метафори від Аристотеля і до наших днів. Аналізуючи окремі тексти (як поетичні, так і прозові), автор приходить до висновку, що метафора є універсальною фігурою постміфологічного художнього мислення [18].

На важливості розуміння метафори в конкретному контексті наголошує В. Вовк [19]. Поетичне мовлення є своєрідною концентрацією мовних процесів в цілому і в метафорі зокрема. Метафора є однією з основних установок. В. Вовк поділяє метафору в художньому мовленні на індивідуально-авторську (є найулюбленішим і найпоширенішим засобом в творчому арсеналі автора), метафору-символ (повне сприйняття символу потребує духовної напруги реципієнта, іноді для розуміння розгорнутого значення метафори-символа необхідно знати зміст всієї книги) і фразеологічну метафору. Відповідно до значення автор виділяє вісім лексико-семантичних груп. Кожна лексико-семантична група характеризується спільністю виражених понять, а також спільністю переносних значень іменників.

Літературознавство і теоретична поетика збагатилися дослідженнями про метафору не лише в плані її глибшого теоретичного осмислення, а й працями, що вивчають метафорику в творчості окремих письменників. Про потребу вивчення тропів у тісному зв'язку з словесно-образним мисленням писали О. Веселовський, В. Жирмунський, Б. Мейлах, М. Поляков, М. Коцюбинська, Ф. Пустова, Б. Іванюк, Ю. Тимошенко, Е. Соловей, К. Кедров, М. Епштейн та ін. Трактатування метафори тут якісно інше, ніж у працях мовознавців, оскільки під метафорою розуміють як невеличкий порівняльний образ, так і цілий текст. На думку М. Коцюбинської, "метафоризація сприймається як мовний засіб лише при наявності якихось формальних показників. Коли вона виходить за межі слова, поширюється на ціле речення, на цілий уривок тощо, то перестає бути явищем чисто мовним" [8: 143]. Літературознавця цікавить неповторність метафори в її зв'язках з усією образною системою твору.

Генезу поетичної метафори можна пояснити потребами процесу "освоєння світу", що історично розвивається, тобто конкретної людської практики. Сам принцип утворення метафори, що виникає на основі порівняння властивостей різних предметів і їх синтезування в новому понятті, властивий поезії загалом. На думку Б. Мейлаха, в усіх поетичних системах метафора є предметом прикрашення або орнаментування, вона більшою мірою залишається поза межами цілісного художнього мислення [21: 206].

Як бачимо, таке розуміння метафори вписується в систему традиційної теорії розуміння тропа як заміщення, тобто через заміну слова, імені, поняття чи цілої системи значень іншими, які означають інший досвід.

На думку постмодерного філософа і літературознавця Ж. Дерріди, метафора сама є філософським концептом, що діє в самій системі протиставлень (сутність проти випадковості, властиве проти невластивого, осмислювань проти чуттєвого) [22].

Метафора в художньому тексті несе великий заряд суб'єктивного сприйняття, індивідуального світовідчуття, особистої системи цінностей митця.

Дуже цікавий і, на нашу думку, неординарний підхід до розуміння метафори висловили одночасно два російських критики – К. Кедров і М. Епштейн. Виникнення цього напрямку – метаметафоризму можна

датовати досить точно: 1983 – початок 1984 року. Головним теоретиком метаметафори є К. Кедров, невеличка поема якого "Комп'ютер любові" може розглядатися як художній маніфест метаметафоризму, тобто густої, насиченої, тотальної метафори, в порівнянні з якою звичайна метафора повинна виглядати частковою і нерішучою. В своїх тезах про метареалізм (метафоричний реалізм) вони говорять про існування "метареальності", тобто реальності, що відкривається за метафорою, на тому ґрунті, куди метафора переносить свій сенс. Кедров і Епштейн ввели поняття "метаболи". Якщо метафора ділить світ на порівнюване і те, з чим порівнюють, то метабола – це цілісний світ, що не ділиться надвоє, але відкриває в собі множину вимірів. Метафора – це готовність повірити в чудо, а метабола – здатність його досягнути [23].

Отже, поле досліджень, пов'язаних так чи інакше з метафорою постійно збільшується. Метафора торкається чи не усіх сфер людських відносин. В термінологічному сенсі вона існує у двох основних значеннях – метафора у контексті мислення (думки) і у площині мови (художнього слова). На сучасному етапі термін "метафора" – це вже далеко не простий перенос за подібністю чи аналогією, а складна багатофункціональна дискурсивна категорія з тенденцією до відокремлення як самостійний науково-міждисциплінарний термін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Kugler W. Zur Pragmatik der Metapher, Metapher modelle und historische Paradigmen. – Frankfurt, 1984.
2. Тимошенко Ю. Феномен метафори: проблема давня і сьогочасна // Слово і час. – 2001. – №5. – С. 29-35.
3. Рікер П. Конфлікт інтерпретацій // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів, 1996. – С. 229-242.
4. Ортега-і-Гассет Х. Дві великі метафори // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 68-81.
5. Фрейденберг О. Миф и литература древности. – М., 1998. – 345 с.
6. Мелетинский М. Поэтика мифа. – М., 1976. – 380 с.
7. Микешина Л., Опенков М., Метафора сновидения // Культурология. ХХ век. Энциклопедия: В 2 т. – Спб., 1998. – С. 41-45.
8. Микешина Л., Опенков М. Оптическая метафора // Культурология. ХХ век. Энциклопедия: В 2 т. – Спб., 1998. – С. 36-41.
9. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному // Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному; Страх; Тотем и табу. – Мн., 1998. – С. 5-87.
10. Блум Х. Страх влияния. Карта перечитывания: Пер. с. англ. – Екатеринбург, 1998. – 280 с.
11. Маноха І. психологія потаємного "я". – К., 2001. – 446 с.
12. Мілліс Дж., Кролі Л. Терапевтичні метафори для дітей і для "внутрішньої дитини". – М., 1999.
13. Алексеев К. Метафора в научном дискурсе // Психологические исследования дискурса / Отв. Ред. Н. Д. Павлова. – М., 2002. – С. 40-50.
14. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 5-18.
15. Веселовский А. Историческая поэтика. – Л., 1940. – С. 73-92.
16. Потебня А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 35-220.
17. Выготский Л. Мышление и речь // Выготский Л. Избранные психологические исследования. – М., 1956. – С. 39-386.
18. Іванюк Б. Метафора и литературное произведение. – Черновцы, 1988. – 252 с.
19. Вовк В. Языковая метафора в художественной речи. – К., 1986.
20. Коцюбинська М. Література як мистецтво слова. – К., 1965. – 319 с.
21. Мейлах Б. Метафора как элемент художественной системы // Мейлах Б. Вопросы литературы и эстетики. – Л., 1958.
22. Енциклопедія постмодернізму. – К., 2003.
23. Литературные манифесты от символизма до наших дней. – М., 2000. – С. 509-527.

Матеріал надійшов до редакції 16.03.2006 р.

Резюме Т.С. Метафора: теоретико-літературний аспект.

Предметом статьи является понимание термина "метафора" в разных областях науки – философии, психологии, лингвистике и литературоведении. Определяется роль метафоры в современных научных исследованиях.

Pempus T.S. Metaphor: theoretical and literary aspect.

The article examines the term "metaphor" in philosophy, psychology, linguistics, and literary criticism and determines its role in modern scientific research